

Naar een rechtvaardiger beloning van vuil en zwaar werk?

DRS. W. A. ARTS

Ruimte

Ondanks de strakke formulering laat de onlangs afgekondigde loonmaatregel toch nog wel enige, hoewel geringe, ruimte open voor loonsverbetering. Dat blijkt onder meer uit de bereidheid van de minister om in bepaalde gevallen ontheffing te verlenen. Blijkens de toelichting op de loonmaatregel wordt daarbij gedacht aan een niveaustijging van de loonsom, als gevolg van toegestane dispensatieverzoeken, in de orde van 0,25%.

Een van de gevallen waarbij ontheffing kan worden verleend, betreft vuil en zwaar werk. Extra beloning van vuil en zwaar werk, zo wordt gesteld, kan een bijdrage leveren tot het opheffen van knelpunten op de arbeidsmarkt. Ook kan extra beloning van vuil en zwaar werk deel uitmaken van een gewenste herstructurering van beloningsverhoudingen. De laatste jaren lijkt de overtuiging veld te winnen, dat het beter belonen van vuil en zwaar werk bijdraagt tot een rechtvaardiger inkomensverdeling.

Inkomensbeleid

Deze mening is ook terug te vinden in de door het kabinet-Den Uyl in 1975 uitgebracht *Interimnota inkomensbeleid*. In die nota wordt een onderscheid gemaakt tussen compenserende en niet-compenserende inkomensverschillen. Niet-compenserende inkomensverschillen, d.w.z. verschillen die berusten op inkomensverwervende factoren als traditie, sociaal milieu en het hebben van relaties, zouden volgens de nota niet aanvaardbaar zijn. Compenserende verschillen daarentegen wel. Dat zijn verschillen die ontstaan uit de inspanningen waarmee het inkomen wordt verworven of uit offers waarmee de inkomensverwerving gepaard gaat. Daarbij wordt bijvoorbeeld gedacht aan zaken als onaangename arbeid (stank, lawaai, vuil) en relatief grote lichamelijk of geestelijke inspanningen.

Het lag in de bedoeling van het kabinet-Den Uyl maatstaven te ontwikkelen voor de aanvaardbaarheid van verschil-

len in beloningsstructuren en van verschillen in de uiteindelijke verdeling van inkomens. De nota werd uitdrukkelijk gepresenteerd als discussiestuk en zou via onder meer overleg met de sociale partners moeten leiden tot een vastlegging van die maatstaven. Het uiteindelijke resultaat zou een alle inkomens omvattend verdelingsbeleid moeten zijn, dat zou kunnen steunen op een brede maatschappelijke consensus.

Dat omvattende beleid is er echter niet van gekomen. Zo is het voorontwerp van wet voor een Raamwet op de inkomensvorming door de val van het kabinet-Den Uyl nooit gepubliceerd, hoewel er in juni 1979 wel een adviesaanvraag naar de SER is gegaan. Wel is een aantal andere in de interimnota aangekondigde wetsontwerpen inmiddels tot wet geworden. Dit omdat het kabinet-Van Agt ze, weliswaar gewijzigd, heeft overgenomen. Dat wil niet zeggen dat het huidige kabinet dezelfde opvattingen zou hebben over de rechtvaardigheid van inkomensverschillen als het kabinet-Den Uyl.

Globaal gezien zijn de verschillen blijkens de nota *Bestek '81* toch ook weer niet zo groot. Daaruit is namelijk de opvatting te destilleren dat een rechtvaardige inkomensverdeling ook een minder ongelijke verdeling betekent. In de loop der tijd is echter niet veel duidelijker geworden wat het kabinet nu vindt van de criteria die tot inkomensverschillen zouden mogen leiden en welke richting het met zijn inkomensbeleid uit wil. Maar misschien geeft de ontheffing voor zwaar en vuil werk wel een aanwijzing hiervoor.

Politieke filosofie

Zowel in de Nederlandse politiek als in de publieke opinie lijkt er een zekere mate van consensus te bestaan over de wenselijkheid van een minder ongelijke inkomensverdeling. Wat de verwezenlijking van dat verlangen betreft, is er de laatste decennia in Nederland aardig wat bereikt 1). Veel minder overeenstemming lijkt echter te bestaan over het antwoord op de vraag wat nu eigenlijk een rechtvaardige inkomensverdeling

inhoudt. De in de interimnota gewenste publieke discussie over de maatstaven voor het beoordelen van de aanvaardbaarheid van inkomensverschillen en over de plaats die een ieder toekomt binnen de inkomensverdeling, d.w.z. de gewenste rangorde van beroepen en functies, moet nog steeds goed van de grond komen.

Die discussie heeft op een zeer abstract niveau het laatste decennium wel plaatsgevonden binnen de politieke filosofie. De daar ontwikkelde normatieve theorieën van verdelende rechtvaardigheid zouden misschien als leidraad kunnen dienen in de publieke discussie. In de *Interimnota inkomensbeleid* van het kabinet-Den Uyl was al de invloed te bespeuren van Tinbergens theorie van verdelende rechtvaardigheid. Deze theorie stelt dat een verdeling van inkomens rechtvaardig kan worden genoemd, als deze voorziet in een gelijk welzijn voor alle sociale groepen 2). De theorie kan, in ieder geval voorlopig, wel worden aangeduid als de Nederlandse socialistische visie op een rechtvaardige inkomensverdeling.

In een rapport van de Teldersstichting is onlangs als bezwaar tegen de theorie van Tinbergen aangevoerd, dat het uitgangspunt onvoldoende individualistisch van aard is en dat onvoldoende rekening wordt gehouden met het feit dat mensen op een ontelbaar aantal manieren van elkaar kunnen verschillen 3). Daarom trachten de opstellers van het rapport te voorzien in een liberaal alternatief. Zij baseren zich daarbij op het werk van de Amerikaanse filosoof Rawls en dan vooral op de prioriteit die deze toekent aan het beginsel van fundamentele vrijheden boven het beginsel van gelijkheid van inkomen en vermogen. Een voorwaarde voor die prioriteit is dan wel dat ieder in beginsel zijn elementaire materiële levensbehoeften kan vervullen. Hoewel de in het rapport ontwikkelde normatieve theorie geen aanspraak kan maken op het predikaat van de liberale theorie van verdelende rechtvaardigheid, omdat er ook sprake is van een oudere opvatting die nog veel aanhangers in liberale kring telt, kan de theorie toch een nuttige rol spelen in de publieke discussie over een rechtvaardige inkomensverdeling.

Ook aan christen-democratische kant is geen sprake van een theorie die aanspraak kan maken op de aanduiding van de christen-democratische theorie van

1) J. Pen en J. Tinbergen, Hoeveel bedraagt de inkomensgalisatie sinds 1938?, *ESB*, 15 september 1976, blz. 880-884.

2) J. Tinbergen, *Income distribution*, Amsterdam, 1975 en J. Pen en J. Tinbergen, *Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling*, Amsterdam, 1977.

3) *Een liberale visie op de verdeling van inkomen en vermogen*, Geschrift 34 van de Prof. Mr. B. M. Teldersstichting, Den Haag, 1979.

een rechtvaardige inkomensverdeling. Wel zijn een aantal kandidaten voorhanden. Zo kan bijvoorbeeld verwezen worden naar de theorie van Roscam Abbing met als uitgangspunt het beginsel van christelijke naastenliefde of de theorie van Vermaat die zich baseert op het idee van het rentmeesterschap 4).

Zou het kabinet-Van Agt een discussie willen entameren over de maatstaven voor het beoordelen van de rechtvaardigheid van inkomensverschillen, dan zou het te waardenen zijn als het kabinet tot een creatieve keuze of een creatief compromis zou komen met betrekking tot de genoemde theorieën van verdelen-de rechtvaardigheid. Het kabinet zou dan door overleg en overreding kunnen trachten de gekozen opvatting ingang te doen vinden. Het valt echter te vrezen dat deze weg door het nemen van een loonmaatregel voorlopig is afgesneden. Het is trouwens maar de vraag of in het inkomensbeleid aan de bijdragen uit de politieke filosofie, ook onder andere omstandigheden, meer dan lippendienst zou zijn bewezen. Het inkomensbeleid zal ook in de nabije toekomst wel een „ad hoc“-karakter blijven dragen.

Publieke opinie

Dat betekent nog niet dat het kabinet zich niet druk hoeft te maken over overwegingen met betrekking tot de rechtvaardigheid van inkomensverschillen. De effectiviteit van een inkomensbeleid hangt immers voor een belangrijk deel af van de mate van maatschappelijke aanvaarding van dat beleid. Met andere woorden: de bij de individuele burgers en de maatschappelijke organisaties levende gedachten over de rechtvaardigheid van de inkomensverdeling vormen een randvoorwaarde voor een inkomensbeleid.

Het is dus voor een kabinet van belang rekening te houden met de in de publieke opinie levende gedachten over een rechtvaardige inkomensverdeling. Als we voor die gedachten te rade gaan bij betrekkelijk recent onderzoek, dan zien we dat over het algemeen inkomensnivellering gewenst wordt geacht, zonder dat aan de gerechtvaardigheid van het bestaan van inkomensverschillen wordt getwijfeld 5). Vooral de lagere-inkomensgroepen vinden de inkomensverhoudingen onbillijk en willen nivelleren. Als respondenten in de hoogste salarisgroep al willen nivelleren, dan willen zij dit vooral doen door hoge inkomens constant te houden en lage inkomens te verhogen (wat een niet geringe opgave is in tijden van economische teruggang of geringe groei). Een ander resultaat van het onderzoek is, dat niet alleen weer eens blijkt hoe beperkt de kennis bij de respondenten is aangaande de feitelijke inkomensverdeling, maar zelfs aangaande hun eigen feitelijke inkomens.

Wat de genoemde rechtvaardigheids-

criteria betreft, zijn de onderzoeksuitkomsten niet erg duidelijk. Er zijn nogal wat zaken die men als een reden voor verschil in inkomen ziet. Van één allesoverheersende factor is geen sprake. Wel springen er een aantal factoren uit die een sterke nadruk krijgen, zoals verantwoordelijkheid en het nemen van belangrijke beslissingen; ijver, inspanning, inzet, instelling; de kwaliteit van het geleverde werk; opleiding, ervaring en daardoor verkregen kennis en vaardigheid. Het eigen inkomen lijkt wat dit betreft als referentiepunt te dienen. In het algemeen blijkt er een tendens te bestaan criteria belangrijker te vinden naarmate men de werkelijke invloed van criteria op het eigen inkomen als groter percipieert.

Functiewaardering

Als het kabinet in zijn inkomensbeleid inderdaad wat meer aandacht zou willen geven aan de criteria die tot inkomensverschillen mogen leiden, dan zou het meer invloed moeten uitoefenen op het tot stand komen en op de inhoud van functiewaarderingssystemen. In de *Interimnota inkomensbeleid* werd de mogelijkheid van functiewaardering als instrument in de inkomenspolitiek al aan de orde gesteld. Naast de verschillende ontheffingsgronden in de loonmaatregel zijn er nog meer aanwijzingen dat ook dit kabinet in deze richting denkt. Het blijkt onder meer uit de vraag die de minister van Sociale Zaken, Albeda, aan de Stichting van de Arbeid heeft voorgelegd of de toepassing van de functiewaardering niet nader zou moeten worden gezien, met name in verband met het vraagstuk van een mogelijke onderwaardering van „vuil“ en „zwaar“ werk. Dezelfde minister heeft daarnaast de Universiteit van Amsterdam opdracht gegeven uit te zoeken hoe het staat met de relatie loon en functie en bovendien heeft Albeda nog binnen een jaar een symposium over functiewaardering toegezegd.

Invloed van de overheid op functiewaarderingssystemen zou haast automatisch invloed op beloningsverhoudingen betekenen. Hoewel functiewaarderingssystemen moeten worden onderscheiden van beloningssystemen zijn ze namelijk bijna altijd aan elkaar gekoppeld. Op zich is een functiewaarderingssysteem echter niet meer dan een hulpmiddel bij het bepalen van de relatieve waarde van voorkomende functies 6). Invloed op functiewaarderingssystemen is onder meer een effectief instrument in het inkomensbeleid omdat ze zo wijd verbreid zijn. Zo bekleedde 80% van alle werknemers in de industrie in 1976 een functie waarop functiewaardering werd toegepast. Een verder voordeel als instrument is dat, hoewel er sprake is van een grote verscheidenheid van functiewaarderingssystemen die in de praktijk

worden toegepast, de criteria die er aan ten grondslag liggen toch in grote mate overeenkomen. Daarnaast is het nog een geschikt instrument in het inkomensbeleid omdat, hoewel functiewaardering ook op andere beleidsniveaus wordt toegepast, de ideologie achter de beloningsverhoudingen daar grotendeels buiten discussie blijft. Dat is zowel het geval op bedrijfstakniveau — waar het wel wordt toegepast als beleidsinstrument in de loononderhandelingen, maar men beperkt zich daarbij voornamelijk tot beloningsverhoudingen tussen salarisklassen — als op bedrijfsniveau, waar het een geaccepteerd instrument vormt om problemen in de sfeer van beloningen en beloningsverhoudingen hanteerbaar te maken 7).

Door het gebruik van functiewaarderingssystemen zijn de beloningsverhoudingen in ons land in hoge mate geïnstitutionaliseerd. Doordat op de verschillende maatschappelijke niveaus de ideologie achter de functiewaarderingssystemen, en daardoor achter de beloningsverhoudingen, nooit fundamenteel ter discussie is gesteld, is er sprake van verstarring. In plaats van een fundamentele discussie over de achterliggende criteria vindt vaak alleen een min of meer technische discussie plaats over de voor- en nadelen van de bestaande systemen 8). De functiewaarderingssystemen worden op die manier echter tot een keurslijf, waar niemand zich gelukkig mee voelt. Dat kwam begin dit jaar nog eens tot uiting in een conflict over de functie-indeling binnen de zui-velindustrie.

In Nederland heeft pas de laatste decennia een invoering van functiewaarderingssystemen op grote schaal plaatsgevonden 9). Zowel overheid als werkgevers en werknemers meenden na de tweede wereldoorlog dat een beleidsinstrument noodzakelijk was, dat een geobjectiveerde basis moest verschaffen voor de overleg- en onderhandelingsrelatie die men met elkaar in het kader van

4) P. J. Roscam Abbing, *Ethiek van de inkomensverdeling*, Deventer, 1973 en A. J. Vermaat, *Inkomenspolitiek*, Den Haag, 1973.

5) Nederlandse Stichting voor Psychotechniek, *Inkomens op tafel*, Alphen a/d Rijn/Brussel, 1977 en P. Hermkens en P. van Wijn-gaarden, *Inkomensongelijkheid en rechtvaardigheidskriteria*, Ministerie van Sociale Zaken, Verslagen en rapporten, jrg. 1977, no. 3.

6) Voor een overzicht: S. G. Lijftogt, *De genormaliseerde methode van werkclassificatie*, Den Haag, 1966; J. R. de Jong en A. W. K. Gaillard, *Functiewaardering in Nederland*, Den Haag, 1971 en J. R. de Jong, A. W. K. Gaillard en B. D. Kamp, *Herziene studie, functiewaardering in Nederland*, Den Haag, 1977.

7) G. Scholten, *Functiewaardering met mate*, Alphen a/d Rijn, blz. 19, 1979.

8) P. Hermkens, De rechtvaardiging van beloningsverschillen, in: J. Peschar en W. Ultee, *Sociale stratificatie*, Deventer, 1978, blz. 147.

9) Voor een overzicht zie G. Scholten, op. cit., hfdst. 2.

de geleide loonpolitiek was aangegaan. Een commissie van deskundigen kreeg de opdracht een systeem van functiewaardering — toen nog werkclassificatie genoemd — te ontwikkelen. Dat resulteerde in 1948 in een voorlopig rapport betreffende een genormaliseerde methode van werkclassificatie. In 1952 volgde een herzien rapport dat een uniform landelijk systeem van werkclassificatie opleverde. De definitieve versie kwam in 1959 gereed. In 1966 werd de uitgebreide genormaliseerde methode geïntroduceerd, omdat de genormaliseerde methode in de praktijk alleen hanterbaar was voor handarbeidersfuncties.

Bij de uitgebreide genormaliseerde methode worden vijf hoofdgroepen van functiekenmerken onderscheiden 10):

- **Kennis.** Het weten van feiten vereist voor een normale uitoefening van de functie en verkregen door onderwijs, ervaring en anderszins;
- **Verantwoordelijkheid.** Uitgesplitst naar zelfstandigheid (de mate van zelfstandigheid bij het oplossen van al dan niet complexe problemen) en afbreukrisico (doelt op de materiële en immateriële schade die kan ontstaan door foutief genomen beslissingen);
- **Sociale vaardigheden/communicatie.** Uitgesplitst naar contact (o.a. met tact optreden, kunnen luisteren), gezag (het zorgdragen voor een juiste taakvervulling en goede gang van zaken binnen een organisatorische eenheid) en uitdrukkingsvaardigheid;
- **Aanvullende specifieke vaardigheden/vereisten.** Heeft meer betrekking op fysieke vaardigheden. Hierbij worden vier gezichtspunten onderscheiden: bewegingsvaardigheid, materiaal- en machinegevoel, oplettendheid/accuratesse en speciale eisen;
- **Inconveniënten.** Uitgesplitst naar zwaarte, inspannende houding, onaangename werkomstandigheden en persoonlijk risico.

Nogmaals: publieke opinie

De oorspronkelijke, door de commissie van deskundigen ontwikkelde genormaliseerde methode van functiewaardering had een duidelijk experimenteel karakter. De in de methode gehanteerde afweegfactoren waren voorlopig van aard en zouden kunnen worden herzien na toetsing aan de opvattingen die in verschillende kringen leefden. In de praktijk is er van toetsing echter weinig terechtgekomen. De enige toetsing die heeft plaatsgevonden, is die aan het bedrijfsoordeel geweest. Dat wil zeggen dat de verhoudingen in de praktijk tot norm werden verheven en niet het politieke oordeel of het oordeel van de publieke opinie. Ondanks het experimentele karakter van de genormaliseerde methode, werd zij al snel als loonpolitiek instrument gebruikt en daardoor

kregen de als voorlopig geformuleerde afweegfactoren een gefixeerd karakter 11). In de praktijk is de methode gaan functioneren als een soort beleidsnorm voor de rechtvaardiging van inkomensverschillen. De vraag is nu in hoeverre de opvattingen over gerechtvaardigde inkomensverschillen die zijn neergelegd in de genormaliseerde methode overeenkomen met de opvattingen die in de publieke opinie leven. Vervolgens kan dan nog de vraag worden gesteld of er aanwijzingen te vinden zijn voor de stelling dat volgens de publieke opinie het beter belonen van vuil en zwaar werk bijdraagt tot een rechtvaardiger inkomensverdeling.

Een antwoord op deze vragen is te verkrijgen uit het onderzoek *Inkomensongelijkheid en rechtvaardigingscriteria*. Hermkens heeft zich namelijk de vraag gesteld in hoeverre de belangrijkste criteria die ten grondslag liggen aan de bestaande functiewaarderingssystemen door leden van de Nederlandse samenleving legitiem worden geacht 12). Door een nadere analyse van het onderzoeksmateriaal heeft hij geprobeerd deze vraag te beantwoorden.

Uitgaande van de uitgebreide genormaliseerde methode heeft hij daartoe eerst het relatieve belang van de vijf hoofdgroepen van functiekenmerken bepaald. Als graadmeter voor de rang-

Deze rubriek wordt verzorgd door de afdeling Sociaal-economisch Beleid van de Erasmus Universiteit Rotterdam

orde heeft hij de graderingspunten, die men voor elke hoofdgroep van kenmerken kan krijgen, en de wegingsfactoren gebruikt. De volgende rangorde naar belangrijkheid is hiervan het resultaat: a. verantwoordelijkheid; b. sociale vaardigheden; c. kennis; d. inconveniënten; e. speciale vaardigheden. Daarna heeft hij de hoofdgroepen van de uitgebreide genormaliseerde methode naast de in het onderzoek opgenomen criteria gelegd. Hij komt dan tot de conclusie dat de voornaamste criteria, zoals die ten grondslag liggen aan de functiewaarderingssystemen in grote lijnen gerechtvaardigd worden geacht. Het criterium „hoogte van de opleiding” echter krijgt in het onderzoek een lagere voorkeur dan het criterium „onaangename werkomstandigheden”. Dit in tegenstelling tot de rangordening bij de uitgebreide genormaliseerde methode.

Hermkens merkt verder nog op dat er blijkens het onderzoek een grote mate van consensus blijkt te bestaan tussen de verschillende inkomensgroepen. Hij heeft desondanks getracht na te gaan in hoeverre de voorkeur voor criteria, die worden aangevoerd als rechtvaardiging voor inkomensongelijkheid, wordt bepaald door het belang dat men bij het huidige systeem van positietoewijzing heeft. Hij komt tot de conclusie dat de-

genen, die onder onaangename werkomstandigheden werken, vinden dat hun werk gezien het inkomen vanuit dit gezichtspunt wordt ondergewaardeerd. De werkelijke invloed van dit criterium op het inkomen is volgens degenen, die onder deze omstandigheden moeten werken, veel kleiner dan hij zou moeten zijn. In mindere mate geldt dit ook voor het criterium „belangrijke beslissingen moeten nemen”. Het criterium „hoogte van de opleiding” is het enige waar in zeer bescheiden mate de omgekeerde situatie van overwaardering het geval is: de feitelijke invloed van dit criterium op het inkomen wordt door degenen, die aan dit criterium voldoen, als hoger waargenomen, dan eigenlijk gerechtvaardigd zou zijn.

Van Wijngaarden, Hermkens' mede-onderzoeker, is in een artikel 14) met de hypothese gekomen dat de publieke opinie kleinere verschillen wenst ten aanzien van de bijdrage van de verschillende criteria tot de hoogte van iemands inkomen, dan zoals dit bij de uitgebreide genormaliseerde methode het geval is. Hij meent voor deze hypothese ondersteuning te vinden in de resultaten van hun onderzoek. Het probleem bij deze conclusie is, zoals Van Wijngaarden zelf al opmerkt, dat hij doet alsof hij over intervalgegevens beschikt, terwijl er in hun onderzoek slechts sprake was van ordinale gegevens. Toch houdt hij vast aan zijn hypothese, omdat hij ondersteuning ervoor meent te kunnen vinden in ander onderzoek. Uit een onderzoek onder ondernemingsraadsleden blijkt namelijk dat deze kleinere verschillen wensen in de bijdrage van de verschillende criteria tot het inkomen, dan dat dit bij de uitgebreide genormaliseerde methode het geval is. Het is maar helemaal de vraag hoe relevant deze hypothese is. Vermoedelijk wijst deze op niets anders dan de al eerder geconstateerde, in de publieke opinie levende wens naar een minder ongelijke inkomensverdeling.

Slot

Uit het voorgaande kunnen we voorzichtig concluderen dat de opvattingen over gerechtvaardigde inkomensverschillen die zijn neergelegd in de uitgebreide genormaliseerde methode, tenminste wat de rangorde betreft, een redelijke mate van overeenkomst vertonen met de opvattingen zoals die in de publieke opinie leven. Daarnaast kun-

10) Letterlijk overgenomen uit: P. Hermkens, op. cit., blz. 148.

11) G. Scholten, op. cit., blz. 29.

12) P. Hermkens, op. cit.

13) P. J. van Wijngaarden, Kan de inkomensverdeling wel „rechtvaardiger” worden?, *Intermediair*, 22 februari 1980, blz. 17-25.

14) J. Hoogendoorn en H. A. Smink, *Eindverslag enquête ondernemingsraadsleden over beloningsbeleid*, IBB, Delft, 1979.

nen we ondersteuning vinden voor de stelling dat een beter belonen van vuil en zwaar werk volgens de publieke opinie bijdraagt tot een rechtvaardige inkomensverdeling. Hoewel deze mening nogal verbreid is, leeft deze vooral bij degenen die zelf vuil en zwaar werk verrichten. Er lijkt dus reden genoeg om de gebruikte functiewaarderingsystemen in deze zin aan te passen.

Toch moet men niet al te optimistisch zijn over het effect ervan. Kenmerkend voor de inkomensverhoudingen is namelijk de verdedigende houding die sociale groepen bij wijzigingen aannemen. Het gaat er niet zo zeer om een ander voorbij te streven, maar vooral niet bij die ander

ten achter te raken 15). Brengt men wijzigingen aan in de grondslagen van het systeem, dan zou dat wel eens kunnen leiden tot een algemene loonsverhoging, omdat allerlei groepen zullen trachten de oude inkomensverhoudingen te herstellen. Zo komt de extra beloning voor vuil en zwaar werk dan uiteindelijk ook terecht bij diegenen die dat werk helemaal niet doen.

Wil Arts

15) P. J. A. ter Hoeven, *Arbeiders tussen welvaart en onvrede*, Alphen a/d Rijn, 1969 blz. 291/292.